

*Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ І ПРАВОВИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНО-ПРАВОВОГО ПРОГРЕСУ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ В ЧАСИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Застосування принципу історизму дозволяє об'єктивно проаналізувати кожен державно-правову концепцію, визначити її місце, час і соціальну цінність у системі знань того чи іншого етапу розвитку суспільства, практичне значення для сьогодення. Навіть більше, в розвитку правової науки має місце спадковість, зв'язок державно-правових концепцій. Як зазначають Ф. Шульженко і Т. Андрусак, було б помилково вважати, що теоретичні державно-правові концепції мали соціальну значущість тільки для своєї епохи [1, с. 7]. Багато концептуальних підходів і нині мають велике значення як у теоретичному аспекті, так і в практичних заходах розбудови своєї державності, особливо в перехідний період, у якому нині перебуває Україна.

Становлення України як самостійної держави одночасно ознаменувало стрибок інтересу до історії розвитку соціально-культурних і державно-правових інститутів. З часів проголошення у 1991 р. суверенітету у свідомості населення викристалізувалося уявлення про місце і роль України на різних етапах її історичного розвитку, культури, державності, правових інститутів – практично всіх аспектів життя країни і людей.

Метою статті є дослідження динаміки становлення у часи Середньовіччя державних і правових інституцій в Україні, що розглядається як загальний ідеологічно-правовий процес на європейському континенті.

Попередній історичний процес існування народу впливає на його ідеологічний світогляд та усвідомлення ним власної ідентичності, він також містить уявлення про споконвічний поділ на «своїх» і «чужих». Але суттєве значення має те, як довго і в якому культурному й ідеологічному оточенні тривав період усвідомлення населенням своєї ідентичності. Треба зазначити, що вже в часи перших відомостей про анто-слов'янські племена християнство достатньо закріпилося на Європейському континенті, будучи державною релігією Візантійської імперії, де язичництво вичерпало свій потенціал, а у 392 р. стало забороненим на офіційному рівні. Візантія була першою християнською імперією, котра не лише визнала християнство рівноправною релігією (Міланський едикт 313 р.), а й була одним з осередків культурно-політичного життя у світі [2, с. 74].

У VIII–IX ст. в Європі відбувається так зване «Каролінгське відродження», значення якого у Новий час значно перебільшувалося буржуазною історіографією. Це відродження викликано необхідністю мати в імперії Карла Великого освічених слуг короля (суддів, писарів, секретарів). Крім того, церква та держава мали потреби в духовництві, яке шляхом здійснення своїх проповідей мало впливати на народні маси, виховувати їх у дусі покірності державі і церкві. До свого двору імператор запросив видатних учених з різних країн, таких, наприклад, як Павел Діакон з Італії, Теодульф. Найбільшим досягненням Карла був збір античних рукописів, які переписували в спеціальних майстернях-скрипторіях, де манускрипти виготовляли характерним лише для імперії Карла способом.

В Європі XIII–XVIII ст. тривали процеси, пов'язані з рецепцією римського права та розробкою основних правових ідей в університетах, правова ідеологія була основним джерелом права на європейському правовому просторі. Праці п'ятьох найвидатніших юристів – Ульпіана, Папініана, Гая, Павла та Модестіна – були джерелом права в період Середньовіччя і Відродження у континентальній Європі. Завдяки діяльності університетів Середньовіччя, на базі Зводу законів Юстиніана була створена університетська доктрина права, а з нею і відповідна правосвідомість, що є історичним етапом становлення, зокрема, романо-германської правової системи.

Незважаючи на стагнаційні процеси періоду Середньовіччя, що торкнулися і сфери правової ідеології, розглянутий етап розвитку правосвідомості, на нашу думку, є одночасно й одним із найбільш динамічних етапів. Авторитет ідеологічно-правової традиції є підставою для розвитку права і в сучасний період. Історичні паралелі свідчать про важливість правосвідомості на кожному історичному етапі розвитку людства, про закріплення з часом на правовому рівні основних ідеологічних положень [3].

Період раннього Середньовіччя – це період запеклих дебатів щодо богословської термінології, символу віри та неминучого розколу Східної та Західної церков [4, с. 82].

З моменту приходу до влади у Києві князя Володимира спостерігається процес релігійної інтеграції з Візантією. У ромейів існував надзвичайно потужний вплив церкви на усі державні інституції. Для найближчого партнера Київської Русі – офіційного Константинополя це означало поширення впливу, зокрема ідеологічного, на Київську державу.

Метою релігійної реформи на Русі, яка розпочалася у 986 р., було закріплення становища центральної влади, а також нейтралізація впливу опозиції, яка існувала як в середовищі боярства та заможних громадян, так і серед ідеологів громади, що жила за звичаєвими язичницькими уявленнями [5, с. 15].

Починаючи з XII ст., на європейському континенті утворюються міста, які швидко сформували власну правову одиницю – місто-державу. Відносно причин виникнення і розвитку середньовічних міст серед учених відсутня єдність. Так, наприклад, представники «романістичної» теорії (Тьєрі, Гизо, Фюстель де Куланж, Савіньї) стверджували, що середньовічні міста були продовженням розвитку міст у пізній Римській імперії. Ці твердження базувалися на тому, що деякі міста виникли на терені давньоримських поселень, а середньовічний муніципальний устрій мав пряму наступність від римського. Разом із цим Ейхгорн та Ніч зауважували, що середньовічне місто виникло та отримало свій розвиток внаслідок феодальної вотчини, проте вотчинне право не сформувалося в окреме міське право. Прибічники «маркової» теорії (Мауер, фон-Белов) виокремлюють місто з вільної сільської громади (марки), яка формує власні звичаї [6, с. 110].

Середньовічні міста виникали на землях королів, світських і духовних феодалів, які були зацікавлені в появі та розвитку міст саме на своїх територіях, адже ремісництво і торгівля давали чималі прибутки. Водночас спостерігається боротьба міст за власні права. У цей період міське право Західної Європи існувало як закріплена в нормативних актах сукупність норм, що регулюють правовий статус міщан і міністріалів у межах території міського поселення [7, с. 34]. У феодальній Західній Європі цей процес розвивався значно швидше, ніж у державах Східної Європи, у тому числі і в роздробленій Русі.

Поява та формування феодального міського права в Україні за західноєвропейським зразком спостерігається лише з часів відродження міст після руйнівного нашествия монголів на Русь у 1240 р. Принизлива залежність від азійських завойовників не влаштувала русичів. У 1363 р. у битві на Синіх Водах литовці разом з русичами завдали монголам першої поразки. Починаючи з цієї дати, відбувається послаблення монгольського гніту в Україні. У підсвідомості населення зникає наслідок обов'язку платити данину золотоординським баскакам, а виникла потреба в охороні своїх прав від чужих зазіхань.

Як зазначає М. Недюха, розпочинаючи з середини XIV ст., у розвитку місцевого самоврядування на українських землях спостерігаються дві тенденції. Перша з них характеризується європеїзацією місцевого життя в українських містах на основі, зокрема, Магдебурзького права, тоді як друга пов'язана із розвитком військово-демократичного ладу, що зародився в середовищі українського козацтва та знайшов своє подальше втілення у Запорізькій Січі та Гетьманщині [8, с. 83–84].

Після входження Києва до складу Великого князівства Литовського та в процесі розвитку міського життя керування Києвом ускладнюється. У місті вже починають розміщуватися власні збройні сили, які були в змозі чинити силовий опір як татарам, так і іншим удільним феодалам, які загрожували місту. Усі важелі керування містом були сконцентровані в руках намісника Великого князя, а з 1471 р. – воеводи. Розвиток міського управління Києва, як загалом і інших українських міст, до кінця XV ст. не зазнав радикальних змін. Правовою основою функціонування міста було звичаєве право та «Руська правда». У цей період середньовічне міське право, як Західної, так вже і Східної Європи, поряд із відповідною правовою ідеологічною основою починає становити особливу правову систему, норми якої регулювали види суспільних відносин як публічного, так і приватноправового характеру.

Проте кроки назад усе ж мали місце. Проблема полягає в тому, що в 1496 р. було підписано Люблінську унію й на офіційному рівні утворено Річ Посполиту, тобто Київ опинився у складі нової держави, де панувало католицизм. Отримавши нові території, польська шляхта розпочала встановлювати свою владу шляхом застосування принципу нерівноправності щодо місцевого населення, яке сповідувало переважно православну віру, тобто мав місце релігійний гніт.

Разом із цим у XV ст. відбувається відродження міста Києва та інших міст України на основі так званого Магдебурзького права, міського самоврядування. Зі здобуттям Києвом Магдебурзького права православні та уніати отримали більше прав порівняно з тими, що були раніше [9, с. 169].

Відтак основою київського життя з початку 90-х рр. XV ст. до кінця XVIII ст. стало Магдебурзьке право, яке й визначало статус міста не лише у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, а й за часів Гетьманщини під безпосередньою владою Російської імперії. Статус Києва як вільного міста залишався переважно непорушним. Враховуючи актуальне і в наш час питання самоврядування міст і територій, треба зазначити, що вже в «Конституції» Пилипа Орлика існує чітке висловлення за те, щоб на «столичне місто Київ та інші українські міста» й далі поширювалося Магдебурзьке право [8, с. 226].

Суттєвий вплив на формування правосвідомості та розвиток відповідної правової ідеології мала Англійська буржуазна революція. Зокрема, у 1640 р. відбулися такі події: страта короля Карла II, створення Довгого Парламенту та приход до влади Олівера Кромвеля. Суть подій, які відбулися в Англії, полягала в їхньому здебільшого не економічному та соціальному, а політичному характері, який проявився у тому, що індепенденти, лідером яких виступав О. Кромвель, отримали саме політичні права, які були представлені в новоствореному Парламенті, а монархія була перетворена з абсолютної в конституційну.

Аналогічні події відбулися в той час і в Південно-східних воєводствах Речі Посполитої (тобто на території сучасної України), розвиток яких на той час відбувався повільніше, ніж в інших європейських країнах, зокрема в Англії. Це було обумовлено тим, що «Русь була відкинута назад на кілька століть, і в ті часи, коли цехова промисловість Заходу переходила до епохи первісного накопичення капіталу, руська ремісничка промисловість мала повторно проходити ту частину історичного шляху, який був зроблений до Батия» [10, с. 525–533].

Події 1648–1654 рр. на землях сучасної України носили революційний характер: вони торкнулися всіх сфер національної ідеологічної правосвідомості, яка втілювалася у відповідних культурних, духовних, мовних, релігійних цінностях, котрі, долаючи міжстанові бар'єри, визначали основи національної правової культури та правосвідомості українців. Тому, на нашу думку, події мали ознаки буржуазної революції.

Разом із цим на українських землях часів Хмельниччини поряд з правилами, встановленими центральною гетьманською владою, існували локальні правила – звичаї окремих суспільних груп, а також загальновідомі звичаєві правила, що містили сукупність національних філософсько-правових уявлень, традицій, обрядових дій, заборон, словесних формул [4, с. 130–131]. Треба наголосити, що на тодішню Україну розповсюдилися засади правосвідомості, що існували на козацьких територіях, тобто на землях Запорізької Січі, основою яких було звичаєве право.

Характерною рисою правосвідомості тодішніх українців була їхня глибока релігійність, що позначалося й на тому, що перед Великим постом не притягували до відповідальності правопорушників [4, с. 132]. Окремо зауважимо, що, на думку дослідників, саме релігійні причини стали поштовхом до повстання Б. Хмельницького. Результатами революційних перетворень були такі наслідки: повстанці змусили королівську владу відновити православну ієрархію; у Зборівському договорі було зазначено, що Митрополит Київський має право на участь у засіданні сенату. Так, Сильвестр Косов у супроводі знатного духовенства вирушив до Варшави зайняти своє місце, куплене ціною крові [11, с. 117].

Взаємозв'язок між одночасними подіями, що відбувалися в той час у різних кінцях європейського континенту, виявився у такому красномовному факті, як листування О. Кромвеля з Б. Хмельницьким, документально збережене в англійських архівах. Навіть існує думка про те, що під час цього листування український гетьман запозичив деякі ідеї англійського реформатора. Тож не дивно, що права, які здобуло людство під час революційних подій в Англії та приблизно в той самий період в Україні, вплинули на подальший розвиток світової правосвідомості.

Разом із цим деякі вітчизняні дослідники стверджують, що застосування козаками норм звичаєвого права було незаконним [12, с. 152]. Наприклад, І. Грозовський зазначає, що їхня діяльність (козаків) суперечила чинному в державі законодавству [13]. При цьому не зрозуміло, законодавству якої держави суперечило звичаєве право козаків. Припускаємо, що автор мав на увазі Російську імперію, Річ Посполиту або інші держави, що оточували тодішню Україну. На противагу цим країнам у новоутвореній козацькій державі тоді почала панувати правова ідеологія та правила поведінки, основним принципам яких могли б позаздрити навіть деякі сучасні демократії. Водночас тодішні українські території оточували держави, де панували середньовічні феодали.

Саме феодальний зовнішній фактор став причиною поразки ідеалів Української народної революції, яку очолив Б. Хмельницький, спочатку часткової, а згодом повної. Часткова поразка розпочалася після підписання Б. Хмельницьким ганебної для повсталого люду Зборівської угоди, у той час як він здобув низку блискавичних перемог над феодальною шляхтою, маючи також небачений комплекс особистих прав. Але, зазнавши поразки під Збаражем, гетьман підписує з шляхтою угоду, згідно з умовами якої шляхта мала право повертатися на свої колишні маєтки, майже на тих самих умовах, які існували до Революції. Тож не дивно, що українському гетьману довелося долати хвилю народного гніву, спрямовану вже не тільки проти поваленого шляхетського режиму, а й проти його гетьманської влади.

Розвиток подій та втручання в українські справи іноземних держав призвели до офіційного обрання в Україні двох гетьманів: на Правобережжі – пропольського, на Лівобережжі – промосковського. Ідеологічна політика лівобережних гетьманів завжди була тісно пов'язана з інтересами московської держави, а правобережних – навпаки. Кожен із гетьманів підписував нові договори із союзною з ним

державою (наприклад, Польщею чи Московією) про статус українських земель чи козацького війська [12, с. 180].

Подальший розвиток Української народної революції тісно пов'язаний із Запорізькою Січчю та боротьбою козаків за збереження православної віри та її розповсюдження. Знаковою постаттю цього процесу стає кошовий отаман Іван Сірко. Так, у 1676 р. він змушений був одночасно займатися і справою про прихилення Петра Дорошенка до російського царя, і суперечками з гетьманом І. Самойловичем, і листуванням з Московією, і війною з татарами, і турботою про захист Січі від турків.

Однак вже у 1684–1685 рр., коли гетьманом Лівобережної України був І. Самойлович, українська православна церква втратила певну частину своєї самостійності – митрополит Київський став підлеглим Московському патріархові з усім україно-руським духовенством. Низка старих вольностей і привілеїв все ж залишилася у Митрополита Київського й української церкви, наприклад, як і за патріархів Царгородських, Митрополит Київський мав право носити на митрі хрест і підписуватися Митрополитом Малої Русі [14, с. 253].

Остаточної поразки Українська народна революція зазнала у 1793 р., коли відбувся черговий поділ Польщі і було знищено самобутній адміністративний поділ України, а її територію було поділено на губернії [12, с. 184]. Разом із цим незадовго до зазначеного часу на ідеологічно-правовому полі України з'явився дуже неординарний твір, що і досі має суттєве ідейно-концептуальне та морально-етичне значення – перша в історії Конституція Пилипа Орлика.

Документ, дослівний переклад якого з лагінської має назву «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорізького», за загальною думкою, є документом, що має важливе значення – як з точки зору внутрішнього розвитку України, так і впливу на процеси становлення демократичних європейських країн.

М. Недюха справедливо виокремлює історичне, юридичне, інтелектуальне значення Конституції Пилипа Орлика:

- багатовимірне історичне значення документа полягає, зокрема, в тому, що в ньому вперше в світі були закріплені ідеї пріоритету демократичних цінностей, суверенітету козацької держави, вона являла собою «суспільний договір між державою і козацтвом»;
- актуальність Конституції в юридичному сенсі полягає в вирішенні надзвичайно важливих питань політичної влади: обґрунтуванні ролі представницької влади як прообразу майбутнього українського парламенту, визначенні статусу судової влади, місцевого самоврядування, підходів щодо розуміння балансу стримувань і противаг;
- інтелектуальне значення документа полягає в представленні України, української нації як європейської з історичними традиціями, звичаями, обрядами, цінностями, певною міфологією, нації, яка має державотворчу силу [8, с. 227–228].

Найбільш важливе значення Конституції Пилипа Орлика полягає, на нашу думку, в її спрямованості в майбутнє, на створення демократичних складових існуючої на європейському просторі держави Україна. У цьому полягає її важлива правова ідеологічна спрямованість.

У підсумку зазначимо про таке:

1. З позицій сучасного бачення, спираючись на історичні і правові наслідки, хрещення князем Володимиром Великим Київської Русі виявилось справжнім проривом у розвитку правової культури у вітчизняній історії, необхідною умовою для подальшої інтеграції України-Русі в християнські світові формації, в тому числі і правові;

2. Становлення у часи Середньовіччя державних і правових інституцій в Україні треба розглядати з позицій загального ідеологічно-правового прогресу на європейському континенті.

Використані джерела

1. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
2. Мень А. В. История религии : учеб. пособие : в 2 кн. / А. В. Мень. – М. : Форум, 1997. – Кн. 2. Пути христианства. – 223 с.
3. Васецький В. Ю. Історичні передумови виникнення правової ідеології в Стародавньому світі та в період Середньовіччя / В. Ю. Васецький // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2015. – № 2 (160). – С. 55–61.
4. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція в східнослов'янському суспільстві (VI–XI ст.) : моногр. / Л. А. Кушинська. – К. : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2008. – 142 с.
5. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава / А. Н. Сахаров. – М. : Международные отношения, 1991. – 240 с.
6. История средних веков : учеб. для студ. ист. фак. пед. ин-тов / М. Л. Абрамсон, А. А. Кириллова, Н. Ф. Колесницкий и др. ; под ред. Н. Ф. Колесницкого. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1986. – 575 с.
7. Дзюба Е. Н. Культура / Е. Н. Дзюба // История Киева : 4 т. – Киев : Наукова думка. – 1982. – Т. 1: Древний и средневековый Киев / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл.) и др. – С. 253–336.
8. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : моногр. / М. П. Недюха. – К. : МП Леся, 2012. – 400 с.

9. Павленко Ю. В. Нарис історії Києва / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2004. – 480 с.
10. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Издательство АН СССР, 1948. – 786 с.
11. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / М. І. Костомаров ; пер. з рос. Т. С. Завгородньої ; передмова В. С. Мороза. – Д. : Січ, 2004. – 843 с.
12. Історія українського права : посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриненко, О. О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
13. Грозовський І. М. Козацьке право / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 77.
14. Аркас М. М. Історія України-Русі // М. М. Аркас ; вступне слово і комент. В. Г. Сербя – К. : Вища школа, 1990. – 456 с.

Васецький В. Ю. Становлення державних і правових інституцій в Україні в контексті ідеологічно-правового прогресу на європейському континенті в часи Середньовіччя

У статті досліджено процеси становлення державних і правових інституцій в Україні в часи Середньовіччя. Зроблено акцент на необхідності розгляду питання з позицій загального ідеологічно-правового прогресу на європейському континенті. Розглянуто історико-правові процеси прийняття християнства князем Володимиром. Зроблено висновок, що це було необхідною умовою для подальшої інтеграції України-Русі в християнські світові формації, у тому числі й правові. Досліджено взаємозв'язок між подіями періоду Англійської буржуазної революції та Українським визвольним рухом Б. Хмельницького. Підкреслено суттєве ідейно-правове значення Конституції Пилипа Орлика.

Ключові слова: становлення державних і правових інституцій, ідеологічно-правовий прогрес, християнізація Київської Русі, Український визвольний рух Б. Хмельницького.

Vasetsky V. Ю. Становление государственных и правовых институций в Украине в контексте идеологическо-правового прогресса на европейском континенте во времена Средневековья

В статье исследованы процессы становления государственных и правовых институций в Украине во времена Средневековья. Сделан акцент на необходимости рассмотрения вопроса с позиций общего идеологическо-правового прогресса на европейском континенте. Рассмотрены историко-правовые процессы принятия христианства князем Владимиром. Сделан вывод, что это было необходимым условием для дальнейшей интеграции Украины-Руси в христианские мировые формации, в том числе и правовые. Исследована взаимосвязь между событиями периода Английской буржуазной революции и Украинским освободительным движением Б. Хмельницкого. Подчеркнуто существенное идейно-правовое значение Конституции Филиппа Орлика.

Ключевые слова: становление государственных и правовых институций, идеологическо-правовой прогресс, христианизация Киевской Руси, Украинское освободительное движение Б. Хмельницкого.

Vasetsky V. Formation of the state and legal institutions in Ukraine in a context of ideological-legal progress on the European continent in the Middle Ages

In the paper processes of formation of the state and legal institutions in Ukraine in the Middle Ages are investigated. The accent is made on necessity to consider the question from positions of general ideological-legal progress on the European continent. Historic-legal processes of acceptance of Christianity by prince Vladimir are considered. It is made a conclusion that acceptance of Christianity was a necessary condition for integration of Kyev-Russ into Christian world formations including the legal. The interrelation between events of the period of English bourgeois revolution and B. Khmelnytsky's Ukrainian emancipating movement is investigated. Essential ideologically-legal value of the Constitution of Phillip Orlik is underlined.

Key words: formation of the state and legal institutions ideological-legal progress, acceptance of Christianity in the Kyev-Russ, B. Khmelnytsky's Ukrainian emancipating movement.

УДК 340

*Олександр Олександрович Вінницький,
старший викладач кафедри соціальних теорій
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова*

**ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ У СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ
ГЕНЕЗИ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.**

Розвиток історичної науки, а отже, досвід минулих поколінь, що знаходить свій прояв, у тому числі у закономірностях виникнення й генези тих чи інших явищ і процесів суспільного, політичного, правового та іншого характеру, утворюють її доробок, що має непересічне як теоретичне, так і практичне значення.

Історіографія – це «дисципліна, що вивчає історію історичної науки. Це наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясує соціальну основу і соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію й форми дослідницької роботи в галузі історії» [1, с. 12–13].